

АЛАНИ І МАДЯРИ В ЛЕБЕДІЇ

АНАЛІЗ письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу – мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали турками. Костянтин Багрянородний повідомляє, що у стародавні часи мадяри мали давнє поселення поблизу Хозарії, котре мало назву *Лебедія*. Легендарного ватажка давніх угорців також звали *Лебедія*. Як свідчить Костянтин, угорці, перебуваючи у Лебедії, кілька років підкорялися хозарам. Хозарський каган навіть одружив ватажка угорців Лебедію зі своєю дочкою, і мадяри таким чином стали союзниками хозарів. Ситуація суттєво змінилася, коли на мадярів напали зі сходу печеніги й унаслідок цього частина мадярів змушена була поселитися у західній частині Північного Причорномор'я, в місцевості *Ателькузу*, що у перекладі з давньоугорської має означати “Межиріччя”. За даними Костянтина, наприкінці IX ст. мадяри зазнали нищівної поразки від печенігів, внаслідок чого вони переселилися з Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії [Константин 1991, 155–165]. Згідно з припущенням К. Цукермана, у 30-ті рр. IX ст. в північнопричорноморських степах на захід від Хозарії виникло нове державне утворення кочівників-мадярів, яке відіграло помітну роль в історичному розвитку Хозарського каганату та Візантійської імперії [Цукерман 1998, 663–688].

Якщо щодо локалізації країни *Ателькузу* в Північно-Західному Причорномор'ї серед думок дослідників немає великих розбіжностей, то гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон – від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Бугу [Цукерман 1998, 667], – перелік та аналіз яких може займати багато сторінок у спеціальному історіографічному дослідженні. При цьому дослідники звернули увагу на наявність зв'язків між мадярами й аланами саме в період “надбання угорцями батьківщини”.

Проте висновки дослідників щодо того, де і коли відбувалися контакти аланів із мадярами, залежали від того, де вони локалізували легендарну країну Лебедія.

Про тісні контакти давніх угорців і аланів можуть свідчити лексичні паралелі, виявлені в угорській й осетинській мовах. У сучасній угорській мові, на думку В.І. Абаєва, 40 угорсько-осетинських паралелей. Осетинський філолог відзначив, що угорці запозичили багато аланських (осетинських) слів та понять із різних галузей господарства, культури та побуту. Крім цього, вчений установив не лише факти запозичень в угорській з осетинської мови, а й довів на досить великій кількості фактичного матеріалу зворотні запозичення з угорської до осетинської. Характерно, що тюркські слова в осетинській й угорській мовах, на думку В.І. Абаєва, стали, знов-таки, результатом алано-угорських двосторонніх запозичень. В.І. Абаєв пояснює це такими обставинами: “а) запозичення в обидві мови відбулося саме в період алано-угорського сусідства; б) джерелом запозичень була в кожному випадку саме тюркська мова, найімовірніше болгарська, хозарська або печенізька; с) в окремих випадках одна із двох мов могла бути посередником для іншої, тобто деякі тюркські слова могли ввійти спершу до складу угорської, а звідти до аланської, або навпаки, спершу до аланської, а звідти до угорської”. На підставі цього В.І. Абаєв прийшов до такого висновку: “Історичні свідчення дозволяють відновити для VI–IX ст. картину, коли у степах між Волгою, Доном, Азовським морем і Кубанню три етнічні групи перебували в тісному сусідстві і жвавих відносинах: аланська, угорська та тюркська” [Абаєв 1965, 517–529].

Цю думку В.І. Абаєва підтримав А.Х. Магометов, який також відзначив, що в угорській мові чимало слів, уживаних у побуті й господарстві, є за своїм походженням аланськими (осетинськими). Так, угорці дотепер називають міст осе-

тинським словом *xid*, шаблю – *кард*, для позначення панцира угорцями використовується слово аланського походження *vert*, фортеці – *var*, а старшу жінку в родині угорці називають *asszony*, що відповідає осетинському *æfsin* (господиня) тощо [Магометов 1981, 30–33]. Аналогічної думки із цього приводу дотримувався також В.П. Шушарін, який відзначив в угорській мові кілька шарів запозичень з іранських мов. По-перше, ним були виявлені в угорській мові слова давньоіранського походження, запозичені “у фінно-угорську епоху”, а також в “епоху угорської спільності”: золото (*арань*), сім (*хет*), корова (*техен*), молоко (*тей*), десять (*міз*), повсть, фетр (*немез*), м’ясо (*хуш*), візок, віз (*секер*), полотно (*васон*), удівець, удова (*езведь*), тисяча (*езер*). По-друге, В.П. Шушарін вважав, що в угорській мові є слова, “в аланському походженні яких у фахівців немає сумнівів”: сорочка (*інг*), весь, цілий (*егес*), багатий (*газдаг*), молодша сестра (*хуг*), отрута (*мерег*), скло (*ювег*), яма (*верем*), зелений (*зельд*) тощо. Крім того, він відзначив слова “мадярського походження” в осетинській мові: п’яний (*ресіг*), дуб (*тельзе*), сад, город (*керт*). Свої висновки В.П. Шушарін побудував на результатах досліджень угорських лінгвістів [Шушарін 1997, 214].

Зі свого боку, угорські дослідники чимало уваги приділяли наявності аланських (осетинських) запозичень у сучасній угорській мові. Так, А. Барта зазначив, що частина термінів сільськогосподарського характеру в угорській має іранське (аланське) походження. Іранськими за походженням, на думку дослідника, є деякі слова в угорській мові, що пов’язані з торговельною діяльністю: *szatócs* (купець), *vásár* (місце торгівлі) тощо [Barta 1975, 52, 54]. Інший угорський дослідник, А. Рона-Таш, також відзначив в угорській мові запозичення із середньоіранських мов та з аланської, свідченням чого, на його думку, є поширення серед мадярів соціального терміна осетинського походження *asszony* (шляхетна жінка) тощо. Проте, як зазначив А. Рона-Таш, не так давно “іранський елемент в угорській мові не обговорювався у будь-якій сучасній монографії”. За визначенням дослідника, кілька десятиліть тому цією проблемою займалися такі відомі

угорські дослідники, як Munkácsi, Sköld, Bárczi, Harmatta та ін. [Rona-Tas 1999, 320, 324, 328].

Незважаючи на це, усі дослідники зазначеної проблеми єдині в тому, що іранські запозичення в угорській мові є наслідком досить інтенсивних контактів давніх мадярів з іраномовними аланами у минулому. Питання в тому, де, коли і при яких обставинах ці запозичення потрапили із мови аланів в угорську. При цьому незрозуміло, який характер мали у минулому алано-мадярські взаємини. З огляду на це підходить дослідників до вирішення цієї проблеми можна розділити на три групи.

Так, перша група дослідників вважає, що інтенсивні контакти між мадярами і аланами мали місце на території сучасної Угорщини, тобто в Паннонії. З цього приводу існує навіть думка, що угорці під час переселення до Паннонії зустріли там місцевих аланів, яких вони називають ясами. Таким чином, деякі сучасні угорські дослідники пов’язують історію угорських ясів із сарматським племенем язигів, що розселилося в Паннонії в I ст.н.е. Р. Кальман на підставі географічних даних Птолемея навіть намагається реконструювати місце розташування “яських міст” на сучасній географічній карті [Kálmán 1977, 8–10]. Однак ці теоретичні побудови мають скоріше гіпотетичний характер, оскільки існує занадто великий хронологічний розрив між часами Птолемея й першою згадкою про ясів в угорських документах. З письмових джерел також відомо, що в епоху Великого переселення народів між 378–433 рр. у Паннонії проживала група аланів зі своїми гунськими супутниками. Тоді алани у статусі федератів у Паннонії жили в першу чергу у Валерії. Проте А. Кішш вважає, що дуже важко виділити пам’ятники аланів з інших археологічних знахідок епохи Великого переселення народів у Центральній Європі [Кішш 1995, 79–97]. Тому невідомо, чи залишилися ці алани в Паннонії після падіння гунської держави. Б.О. Калосов звернув також увагу на факт розселення в перші століття н.е. на території Паннонії, між Дунаєм і Тисою, нині зайнятій ясами та кунами, іраномовних язигів, роксоланів та аланів, що підтверджується не лише даними письмових джерел, а й результатами археологічних

розкопок. Однак у припущеннях щодо участі цього населення в етногенезі середньовічних угорських ясів дослідник був обережний [Калоев 1996, 86]. Крім того, існування угорсько-осетинських паралелей мовного та культурного характеру дослідники пояснюють ще тим, що у XIII ст. до Східної Угорщини разом із половцями переселилися алани-яси з Північного Кавказу, нащадки яких ще й досі становлять основу населення східноугорської області Ясшаг [Szabó 1979; Szabó 1982; Кузнецов 1985; Калоев 1996].

Проте значна група дослідників дотримується тієї думки, що найбільш інтенсивні контакти між угорцями й аланами мали місце у степах Східної Європи під час надбання угорцями нової батьківщини. Дослідниками не раз висловлювалася думка про те, що угорці перебували в тісних контактах з аланами ще у степах Передкавказзя та Подоння, звідки згодом вони переселилися до Подунав'я [Магометов 1981, 21; Эрдели 1984, 20–25]. Це припущення підтверджується хронікою Шимона де Кеца (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів “Меотиди” – Азовського моря. Угорський історик повідомляє: коли угорці досягли Меотиди, вони напали на “Беяра” (Булгара. – *О.Б.*), у якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, котрі згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора [Шушарин 1997, 198–199; Nady 1927, 164]. На підставі цієї інформації О.В. Гадло зробив висновок, згідно з яким “рід Дуло... міг мати коріння в місцевому західнокавказькому середовищі, й насамперед міг бути пов'язаний з одним із підрозділів сусідніх оногурам-булгарам аланів” [Гадло 1979, 117]. Деякі угорські вчені вважають невдалим зіставлення аланського антропоніма Дуло з давньоболгарським родовим ім'ям Дуло, що було пов'язане з давньоугорським іменем Дьюла [Győrffy 1984, 13]. На підставі цієї інформації В.П. Шушарин зробив таке припущення: “Виникнення такого елемента розглянутого переказу, як одруження Мадяра і Хунора на дочках аланського князя Дули, відноситься до тих часів, коли існували близькі й тісні контакти мадярів з аланами”. Існування цих контактів дослідник відносить до

VII ст. та більш пізнього часу [Шушарин 1997, 213–214]. Аналізуючи цю генеалогічну легенду, В.І. Абаєв звернув увагу на те, що серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище *Дулатæ (Дула)* [Абаєв 1965, 521]. Крім того, В.П. Шушарин помітив, що “джерела не згадують аланського князя Дулу, але про іранську мовну приналежність цього антропоніма, збереженого переказом мадярів, можна судити по епіграфічному пам'ятнику, де Дула фігурує як сарматський антропонім” [Шушарин 1997, 215].

Таким чином, багато дослідників вважають, що контакти між угорцями й аланами могли відбуватися задовго до переселення перших до Паннонії, тобто до кінця IX ст. У зв'язку з цим становить інтерес локалізація тих територій, на яких могли мати місце ці зв'язки. Якщо виходити з того, що у згаданій генеалогічній легенді угорців фігурує Меотида, де проживали мадяри, булгари та алани, то можна припустити, що йдеться про Східне або Північне Приазов'я. У зв'язку з цим варто нагадати, що Костянтин Багрянородний згадував область Лебедію як первісну територію угорців у Східній Європі, що знаходилась біля Хозарії [Константин 1991, 160]. Саме це дає підстави припускати, що ці контакти могли відбуватися в районі Північно-Західного Кавказу або в басейні Сіверського Дінця, де існував у ранне Середньовіччя значний масив аланського населення. На ймовірність цього неодноразово вказували дослідники [Магометов 1981, 21; Эрдели 1984, 20–25]. При цьому І. Ердели не виключав можливості контактів між мадярами й аланами саме в Подонні [Эрдели 1984, 20–25]. Проте найбільшого поширення набула гіпотеза про існування Лебедії на східному узбережжі Азовського моря, і відповідно до цього висувалося припущення про сусідство мадярів і північнокавказьких аланів, що сприяло встановленню довготривалих зв'язків. Цієї думки дотримуються В.О. Кузнецов [Кузнецов 1993], А. Барта [Barta 1975, 52, 54] та багато інших дослідників.

На існування контактів між мадярами і аланами у районі Північно-Західного Кавказу неодноразово вказував І. Рона-Таш, але дослідник вважав, що цей процес був досить тривалим, і відповідно до того

знайшов відображення в мові мадярів. Тому є сенс більш докладно зупинитися на його підході. На думку дослідника, протомадяри у II столітті нової ери проживали на південь від гір Уралу, в басейні ріки Урал, де їхніми сусідами були іраномовні номади сармато-аланського походження, з якими давні мадяри мали вступити в контакт. Наслідком цього, вважає І. Рона-Таш, стало запозичення в угорську мову “середньоіранських слів” [Rona-Tas 1999, 320]. У післягунську епоху, наприкінці VI ст., на думку дослідника, мадяри мали зайняти колишні булгарські території в басейні Кубані, бо болгари переселилися звідти до степів між Сіверським Дінцем і Дністром, що стали складати територію Болгарії Куврата. І коли країна болгар підпала під протекторат аварів, мадяри увійшли до складу Хозарської імперії. Дослідник також вважав, що у VII ст. мадяри виступили на боці хозарів у хозарсько-болгарській війні. Таким чином, мадяри мали залишитись у Східному Приазов’ї. Далі І. Рона-Таш зазначає: “Виконуючи функції прикордонної служби на півночі, вони встановили зв’язки з аланами на південному заході, так само як із болгарами” [Rona-Tas 1999, 322]. Дослідник без вагань відносив північнокавказьких аланів до числа сусідів мадярів у так званій період “здобуття Батьківщини” мадярами [Rona-Tas 1999, 200–203]. Торкаючись характеру контактів аланів і мадярів, І. Рона-Таш звернув увагу на те, що саме тоді, у хозарський період (VIII–IX ст.), багато аланських слів могли потрапити до угорської мови. Особливий інтерес у дослідника викликало поширення серед мадярів соціального терміна аланського (осетинського) походження *asszony* (шляхетна жінка), що дозволило йому зробити такий висновок: “Дуже ймовірно, що угорське *asszony* зберегло пам’ять про королівську алано-мадярську матримонію”. Далі, спираючись на генеалогічну легенду угорських хронік про мандри предків угорців біля берегів Меотиди (Азовського моря), де була присутня дочка аланського принца Дула, І. Рона-Таш прийшов до дуже важливого висновку: “Мова регіону між Дінцем і Доном, представлена аланомовними групами салтово-маяцької археологічної культури, не могла стати джерелом для

аланських запозичень в угорській мові” [Rona-Tas 1999, 328].

Третя група дослідників вважає, що у період “здобуття мадярами батьківщини” алани були не лише сусідами мадярів, а й увійшли до складу мадярської конфедерації племен. У зв’язку з цим особливий інтерес становить припущення Є. Кухарського, який, спираючись на дані європейських джерел, стверджував, що наприкінці IX ст. угорцям завойовувати Паннонію допомагали їхні аланські союзники. Відомо також, що ці алани були переселені угорцями для охорони території між ріками *Laborozy* й *Ung* [Kucharsky 1938, 8]. А.Х. Магометов також вважає, що до Подунав’я разом з угорцями із Причорномор’я та Північного Кавказу внаслідок тиску печенігів уже в 896 р. могла піти певна частина аланських племен, так звані “кінні алани”. При цьому дослідник посилається на письмові джерела, але не називає їх [Магометов 1981, 30]. У цій думці осетинського дослідника підтримує Л. Сабо, який вважає цих ясів-асів носіями салтово-маяцької археологічної культури хозарського часу [Szabó 1974]. Крім того, Б.О. Калоев стверджує, що саме нащадками аланів, які переселилися “в IX ст. разом з угорцями із Причорномор’я на Дунай”, було засноване село Кендереш (Кендер – конопля; *осет.* – ган), що знаходиться нині в області Надькуншаг (Велика країна кунів) і розташоване між Сольноком і Карцагом. Досить цікаво, що це поселення угорці традиційно називали “аланським селищем”. Воно відоме ще й тим, що до кінця Другої світової війни в ньому був масток адмірала Хорті. До війни тут було 200 господарств, а після війни в ньому практично не залишилося колишнього населення [Калоев 1996, 29, 49, 86]. Тому останній фактор у значній мірі ускладнює з’ясування походження його засновників. Певний інтерес може становити історія виникнення поселень за межами Альфельду, у назвах яких збереглася пам’ять про ясів. Так, угорською за походженням є назва *Jasz-falu* (Яське поселення), що була зафіксована в комітаті Катагош, у 8 км на схід від Есехач-вар, а також у комітаті Піліс, у 20 км на північний захід від Будапешта [Немет 1960, 5]. Крім того, угорський дослідник А. Палочі-Хорват припускає, що у складі

кабарів, які мігрували разом з угорцями до Паннонії наприкінці IX ст., були алани та хорезмійці. Причому останні в Угорщині могли бути відомі під назвою *káliz* і серед них могли бути купці, які були аланамі-мусульманами [Paloczi-Horvat 1989, 27]. Досить цікаво, що Дьордь Дьорфі зібрав усі непрямі свідчення про те, що у складі мадярських племен були аланські елементи [Györfy 1959, 54–59]. Саме ця інформація дозволила В.П. Шушаріну прийти до висновку, згідно з яким «зафіксована переказом етнічна опозиція “мадяри-алани” та пам’ять про близькість цих етносів підтримувалась і після VII ст. постійним існуванням у складі мадярського союзу племен аланських елементів». Що стосується проникнення аланських слів до угорської мови, то з цього приводу В.П. Шушарін зазначив, що вони “запозичені до здобуття батьківщини, а не з мови тих аланів, які жили у королівстві Угорщина і до XV ст. розмовляли у своїх селах рідною мовою”. Про давні контакти мадярів з аланамі, на думку В.П. Шушаріна, свідчать також і окремі слова в осетинській мові, що мають мадярське походження [Шушарин 1997, 214–215].

Отже, багато сучасних дослідників історії середньовічних кочівників не заперечують наявності алано-угорських контактів у період раннього Середньовіччя, хоча розбіжності у їхніх підходах до вирішення проблеми насамперед обумовлюються невирішеністю багатьох питань із ранньої історії мадярів. Серед них варто виділити питання локалізації етнічної території ранньосередньовічних мадярів, що дозволяє з’ясувати, з якими групами аланів давні угорці були у тісних стосунках. Тому є сенс знову звернутися до даних письмових джерел.

Найбільш докладні відомості про “хоразський період” в історії мадярів містить твір Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, де давні мадяри названі “турками”. Про первісну територію перебування мадярів у степах поблизу Хоразії Костянтин у 38 розділі свого трактату повідомляє таке: “[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия – по прозвищу их первого воеводы. Этот воевода прозывался личным именем Лебедия, а

по названию достоинства его именовали воеводой, как и прочих после него. И так, в этой местности, уже названной Лебедии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус. В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами. Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли, или чужого, они никогда не имели; были же у них некие воеводы, из которых первым являлся вышеназванный Лебедия. Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах. Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода, чтобы она родила от него. Но этот Лебедия по неведомой случайности не прижил детей с той хазаркой. Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, – они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, – а вторая часть – в западном краю, вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...” [Константин 1991, 158–161]. Сучасні дослідники вважають переселення печенігів до землі угорців-“турків” та військове зіткнення з ними, унаслідок якого мадяри залишили Лебедію, однією подією і зіставляють повідомлення 38 розділу трактату “Про управління імперією” з інформацією 37 розділу цього ж твору про переселення печенігів: “Да будет известно, что пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называе-

мые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство, бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет» [Константин 1991, 154–155].

Навіть на сучасному етапі найбільш проблематичним залишається локалізація країни мадярів – Лебедії і відповідно походження її назви, якщо враховувати, що назва країни була похідною не від антропоніма, а походила від особливостей місцевості (для порівняння можна навести назву місцевості *Ателькузу*, що в перекладі з давньоугорської має означати “Межиріччя”). У свою чергу, А.П. Новосельцев вважав, що термін *Лебедія* – “це еллінізована форма місцевого слова від давньоугорського *леведі*”, що перекладається на грецьку у значенні “давнє, старе місцеперебування” [Новосельцев 1990, 206].

Гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон – від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Бугу. Умовно їх можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Л. Вараді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Є.О. Халікова); 3) між Доном і Дінцем (О. Пріцак); 4) між Кубанню і Доном (Й. Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (К. Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (А. Барта) [Константин 1991, 392, прим. 3; Цукерман 1998, 667]. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

У відповідності до того важливе значення можуть мати розміри Лебедії. Слід нагадати інформацію Костянтина, що від початку “турок было семь племен” [Константин 1991, 158–159]. Якщо виходити зі спостережень О.О. Тортіки про загальну кількість кожного племені середньовічних номадів в 30–40 тис. чоловік [Тортіка 1999, 12] і відповідно враховувати загальну кількість воїнів племені як 10 тисяч, то є підстави говорити про те, що більше 200 тисяч кочівників-мадярів мали проживати на досить великій території. Тобто є підстави говорити про широку локалізацію

Лебедії, кордони якої мали змінюватись у відповідності до політичних обставин. Необхідно звернути увагу на те, що генеалогічні легенди угорців прив'язують первісну територію мадярів до берегів “Меотиди” – Азовського моря [Шушарин 1997, 198–199; Nady 1927, 164]. Отже, Лебедія мала знаходитись біля Азовського моря.

У зв'язку з цим великий інтерес становить, на перший погляд фантастична, гіпотеза В.А. Бушакова, згідно з якою топонім *Лебедія* знаходить пояснення у перській мові і відповідно складається із двох частин – *лаб* (край, берег) і *дарія* (море). Це дозволяє перекладати назву *Лаб-і-дарія* як “узбережжя (берег) моря”. А цим морем мало бути насамперед Азовське. Таким чином, є підстави вважати, що країна мадярів Лебедія мала знаходитись на березі Азовського моря і в походженні цієї книжної назви слід вбачати посередництво перської мови. Це ж припущення досить добре співвідноситься з інформацією самого ж Костянтина Багрянородного про савартів-асфалів – частину мадярів, які після зіткнення з печенігами опинилися “в краях Персии”. Про це йдеться у 38 розділі трактату “Про управління імперією”: “Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, – они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами... К вышеупомянутому же народу турок, который поселился к востоку в краях Персии, эти турки, живущие к западу, только что названные, и поныне посылают торговцев и навещают их и часто доставляют от них к себе ответные послания» [Константин 1991, 158–161]. Отже, як бачимо, пам'ять про тимчасову батьківщину могла зберігатись не лише у західних угорців, які прив'язували її до “Меотиди”, а й серед тих угорців, які опинилися на території Ірану і зазнали значного мовного впливу з боку місцевого фарсомовного населення. Постійні контакти між двома гілками угорців мали сприяти тому, що фарсизований варіант назви приазовської батьківщини мадярів *Лебедія* потрапив від угорських інформаторів до Костянтина.

Що стосується “савартів-асфалів”, то досить цікаво, що народ “севорді” згадується у вірменських джерелах вже у VIII ст. і локалізується на р. Кура. Дослідники звертають увагу на те, що савардії

відомі у Закавказзі вже із 752 р., коли вони повстали проти арабів та зруйнували місто Шамхор [Moravcsik 1962, 147; Артамонов 1962, 349; Шушарин 1997, 145]. Проте більшість повідомлень про савардів відноситься до більш пізнього періоду. Так, на початку X ст. Ібн ал-Факіх згадує народ *ас-савардіа* при описі подій IX ст. Зі свого боку, ал-Масуді локалізує народ *сійавурді-йя* на р. Кура, нижче Тифліса, і при цьому зазначає, що вони – гілка вірмен. Вірменський історик першої половини X ст. Іованнес Драсханакерци локалізує савардів біля міста Ганджа на Південно-Східному Кавказі [Новосельцев 1990, 83]. Отже, є підстави пов'язувати етнічну назву *саварти* з кавказьким регіоном. З огляду на це є сенс пристати до думки А. Рона-Таш, згідно з якою етнічний термін *саварти* має відношення до народу *сабіри* та одного із племен волзьких булгар – *савіри* [Рона-Таш 1999, 288]. Таким чином, можна стверджувати, що у вірменських та мусульманських джерелах під назвою *севорді* могли бути відомі як саварти-асфали Костянтина Багрянородного, так і сабіри, які у VI ст. опинились у Дагестані і згодом переселилися далі на південь. Принаймні савартам, щоб опинитися на території Вірменії та Грузії, треба було пройти через Дар'яльський прохід, тобто Ворота Аланів. А це могло би бути можливим лише при наявності дружніх, союзницьких, стосунків з північнокавказькими аланами. Проте є підстави вважати, що частина савартів могла опинитися разом з північнокавказькими болгарами на території Середнього Поволжя, де згодом утворилося політичне об'єднання Волзька Булгарія.

Що стосується етнічного складу булгар Середньої Волги, то мусульманські автори повідомляють, що волзькі булгари поділяються на три групи: *б.рсула*, *аскел* і власне *булгар* [Заходер 1967, 28, 48]. Цю ж інформацію про склад волзьких булгар підтверджує і “Худуд ал-'Алам” (X ст.), але там анонімний автор волзьких булгар помилково називає “буртасами”, а власне буртасів – “барадасами”. Щодо складу перших у зазначеному анонімному персомовному пам'ятнику сказано: “біхдула (барсула. – *О.Б.*), ішкіль, булгар”. При цьому у трактаті згадано і четвертий етнопонім: “Сувар – город вблизи Булгара; в нем бор-

цы за веру, также, как в Булгаре» [Худуд ал-Алем 1930, табл. 76; Minorsky 1937, 461]. Особливий інтерес становить інформація Ібн Фадлана, який у своєму “Рісале”, окрім власне булгар, *аскел* та *баланджар*, виділив етнічну групу *суваз* [Ковалевский 1956, 138–139]. На думку Б.Д. Грекова та М.Ф. Калініна, на ранніх етапах булгарська держава на Волзі складалася зі злиття під владою одного володаря чотирьох “царів”, які були вождями племен, котрі спочатку мали певну самостійність. Проте згодом володар області *Сувар* та вождь суварів (савірів) відокремився від влади болгарського володаря-царя [Греков, Калинин 1948, 160–163]. Отже, є підстави вважати, що на Середню Волгу переселилося чотири племінні групи, на чолі яких було лише одне болгарське за походженням плем'я. При цьому у складі утвореної конфедерації було одне плем'я, яке мало назву *Сувар*, або *Савір*.

У свій час А.П. Ковалівський висловив думку, згідно з якою народ *суваз* доречно ототожнювати з кавказькими савірами [Ковалевский 1954, 21–27]. У цьому з ним був згодний А.П. Новосельцев [Новосельцев 1990, 82–83]. Перші ж відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. і дозволяють бачити в них ту етнічну групу, яка оселилася на Східному Кавказі [Агафій 1953, 88–89, 90–93, 116, 132]. Проте сучасні свани для позначення карачаївців та балкарців дотепер використовують етнічний термін *Савіар* [Волкова 1973, 94], що може свідчити про перебування в минулому савірів і на території Карачаю та Балкарії. Тобто виходить, що напередодні переселення чотирьох племен, очолюваних одним із болгарських племен, з Північного Кавказу на Середню Волгу на Кавказі проживало дві етнічні групи, які мали назву *Сувар*, або *Савір*: одна в Дагестані, друга – у центральній частині Північного Кавказу, по-сусідству з аланами. Про перебування булгар на Північно-Західному Кавказі наприкінці VII ст. повідомляє “Вірменська географія”, де згадані чотири болгарських племені, які мешкали на північ від Кубані [Патканов 1883, 29]. У свій час О.В. Гадло та А.П. Новосельцев обґрунтували думку, згідно з якою барсили до переселення на лівобережжя Середньої Волги мешкали у степах між Східним і За-

хідним Передкавказзям, тобто мали бути сусідами північнокавказьких булгар [Гадло 1979, 63–68; Новосельцев 1990, 84]. Отже, бачимо, що сусідами булгар і барсилів на Центральному Кавказі мали бути сувари. Не можна заперечувати спорідненості обох груп суварів, коли в дагестанських савірах дослідники схильні вбачати одну з угромовних груп [Новосельцев 1990, 81; Rona-Tas 1999, 212–213]. Таким чином, уграми за походженням мали бути і сувари, які проживали у центральній частині Північного Кавказу, на території сучасних Карачаю і Балкарії, по сусідству з аланами. А цією етнічною групою мали бути насамперед східні мадяри, про яких Костянтин Багрянородний писав, що вони “по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами” [Константин 1991, 158–161]. Отже, виходить, що два чи три мадярських племені проживали на території, розташованій на схід від східного узбережжя Азовського моря до Воріт Аланів. Це і становило східну частину Лебедії.

Виходячи із цього, висловимо припущення, що мадяри мали з’явитися на Кавказі у досить стислий проміжок часу: після того, як хозари переселили частину аланів і болгар з Північного Кавказу на Дон після 737 р.; але до того, як одне з болгарських і барсильських племен (разом із суварами-савартами) переселилося з Північно-Західного Кавказу на Середню Волгу. Це обумовлюється демографічною ситуацією, відповідно до якої на території степів Північно-Західного Кавказу не могли одночасно співіснувати три-чотири болгарських, кілька аланських та два-три мадярських племені. Цілком очевидно, що хозарський каган відкрив шлях мадярам до степів Північного Кавказу лише після того, як розпочав політику з переселення північнокавказького населення для зміцнення нових північних рубежів Хозарського каганату у VIII ст. Повідомлення Костянтина – “они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах” [Константин 1991, 158–159] – підтверджує те, що мадяри стали для хозарського кагана одними із тих васалів або союзників, які допомагали утвердити зверхність хозарів як у степах від Дону до Дніпра, так і в Середньому Поволжі. Отже, є підстави вважати західною части-

ною легендарної Лебедії степи від Дону до Дніпра, тобто у Північному Приазов’ї, що мали впритул підходити з півдня до володінь полян та інших слов’янських племен (мал. 1). Про те, що володіння мадярів доходили до Дніпра, можуть свідчити окремі археологічні знахідки.

Так, О.М. Приходнюк дав таку культурну атрибуцію поховальних комплексів мадярів у степах Східної Європи: “За деталями поховального обряду східноєвропейські угорські поховання найближчі до могил з території Угорщини, що датуються кінцем IX – серединою X ст. Східноєвропейські та середньодунайські захоронення мадярів були ґрунтовими інгумаціями, що розміщувалися у прямокутних ямах, без зовнішніх ознак на поверхні. Кістяки лежали на спині у випростаному стані головою на захід, обличчям на схід. Біля ніг небіжчиків часто покладено голову чи кінцівку коня. Близькими до них за обрядовістю є деякі синхронні захоронення із Південного Уралу, Поволжя та Прикам’я” [Приходнюк 2001, 73]. З перебуванням мадярів у Північному Причорномор’ї дослідник пов’язав такі поховальні комплекси: біля с. Манвелівка на Дніпропетровщині; біля с. Суботинці на Кіровоградщині; біля с. Бабичі у Нижньому Пороссі; на горі Тепсень у Криму; біля с. Коробчино на Дніпропетровщині (мал. 1) тощо. Найбільший інтерес становить останнє “зруйноване ґрунтове поховання вельможного воїна-кочівника”, де “із 24 предметів, що збереглися, 19 виготовлено із коштовних металів”. За спостереженнями О.М. Приходнюка, усі знахідки можна розділити на дві групи: “предмети, що мали практичне призначення (озброєння, спорядження коня, посуд, прикраси), і ті, що застосовувалися лише при здійсненні поховальних дій (лицева маска і платівки)”. Особливий інтерес становить така деталь, як поховальна маска, що знаходить аналоги на території Угорщини, на могильниках, котрі з’явилися там наприкінці IX ст., після приходу мадярів, а також на могильниках VI–XI ст. у Середньому та Верхньому Прикам’ї [Приходнюк 2001, 73–81].

Отже, мадяри з’явилися на хозарській території вже до того, як за сприянням хозарів частина племен Північного Кавказу, очолювана одним із племен власне

болгарського походження, переселилася на Середню Волгу. На думку В.Ф. Генінга та А.Х. Халікова, переселення болгарських племен на Середню Волгу сталося наприкінці VII – на початку VIII ст. [Генінг, Халіков 1964, 65–99, 117, 172–175]. Згідно з думкою С.О. Плетньової, О.П. Смирнова та інших дослідників, це сталося пізніше – у VIII–IX ст. [Плетнева 1981, 77; Смирнов 1981, 208]. Таким чином, існують великі проблеми з датуванням перебування мадярів у країні Лебедії під патронатом хозарського кагана.

Сучасні дослідники не схильні довіряти твердженню Костянтина Багрянородного, згідно з яким мадяри “жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах” [Константин 1991, 158–159]. І тому ними були запропоновані різноманітні версії щодо терміну перебування мадярів у Лебедії: 300, 203, 33, 30 років тощо [Цукерман 1998, 667]. Проте великий інтерес становить припущення австрійського дослідника В. Зайбта, згідно з яким в оригіналі цифри були, скоріш за все, прописані літерами. Тобто замість поширеного варіанта **τρεις** існував варіант **γ** (3), в якому і можна побачити спотворену літеру **ν** (50) [Цукерман 1998, 668, прим. 19]. Отже, є підстави вважати, що мадяри підкорялися хозарському каганові близько 50 років!

Якщо довіряти послідовності подій, описаних Костянтином, то можна побачити, що мадяри зазнали нападу з боку печенігів не двічі, а тричі. На цю думку наводить інформація візантійського автора про перебування мадярів у Лебедії. Спочатку Костянтин повідомляє: “[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия... Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок” [Константин 1991, 158–159]. Проте впадає в очі, що наступна частина цього фрагмента повідомляє про подію, яка відбувалася набагато пізніше: “Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части.

Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, – они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, – а вторая часть – в западном краю, вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...” [Константин 1991, 160–161]. Це добре співвідноситься із такою інформацією Костянтина: “Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собственной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называемые узы. Пачинакиты же, обратясь в бегство, бродили, выискивая место для своего поселения. Достигнув земли, которой они обладают и ныне, обнаружив на ней турок, победив их в войне и вытеснив, они изгнали их, поселились здесь и владеют этой страной, как сказано, вплоть до сего дня уже в течение пятидесяти пяти лет” [Константин 1991, 154–155].

Сучасні дослідники О. Айбабін та К. Цукерман вважають, що остання подія сталася після 873 р., про що свідчать дані листа Фотія про хрещення євреїв у Керчі, що є, на їхню думку, наслідком вигнання хозарів із Криму мадярами [Айбабін 1999, 222; Цукерман 1998, 676]. Проте є підстави вважати, що перший напад печенігів на мадярів стався набагато раніше. Про це можуть свідчити повідомлення візантійських авторів щодо причин будівництва Саркела – хозарської фортеці, розташованої поблизу переволоки від Дону до Волги, на лівому березі Дону. Так, продовжувач Феофана зазначає, що у його часи (у IX ст.) фортеця Саркел розділяла печенігів і хозарів [Theophanes Continuatus 1838, 122–123]. За свідченням Іоанна Скилиці та Георгія Кедріна, захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркела [Ioannes Scylitzes 1973, 73; Georgius Cedrenus 1839, 130]. Великий інтерес становить і дата спорудження Саркела. Костянтин Багрянородний повідомляє, що Саркел було збудовано за часів візантійського імператора Феофіла, який царював з 829-го до 842 р. [Константин 1991, 170–171]. Кедрін та продовжувач Феофана уточнюють, що цю фортецю було збудовано між 834-м і 837 рр. [Theophanes Continuatus 1838, 122–124; Georgius Cedrenus 1839, 130]. Досить цікаво, що саме у цей період письмовими

джерелами було зафіксовано першу появу мадярів у степах Північного Причорномор'я на захід від Дніпра.

Вже у 836–837 рр. мадяри стали учасниками подій у Північно-Західному Причорномор'ї, про що повідомили візантійські інформатори. Так, продовжувач Георгія Амартола та деякі візантійські автори повідомляють, що у 813 р. дванадцять тисяч “македонців” (візантійців. – О.Б.) потрапили у болгарський полон під Адріаноподем і були поселені болгарами на північний бік Дунаю, між Серетом і Дністром. Проте згодом полонені вчинили заколот з метою повернутися до Візантії на кораблях, що їм прислали із батьківщини. Болгари, які були зайняті війною з Візантією, не змогли зашкодити заколотникам і були ними відбиті. Тоді болгари звернулися по допомогу до угрів (мадярів), які напали на греків. Однак греки перемогли угрів і повернулися на батьківщину. Саме ця подія відбулася під час візантійсько-болгарської війни 836–837 рр. [Артамонов 1962, 341–343; Moravcsik 1961, 117–119; Цукерман 1998, 664]. Отже, у 30-ті роки IX ст. частина мадярів опинилася у степах на захід від Дніпра. Питання в тому, що примусило мадярів рухатися у західному напрямку у 30-ті роки IX ст. Здається, що відповідь на це питання можуть дати не лише скупі дані письмових джерел, а й результати археологічних досліджень.

У свій час М.І. Артамонов дослідив на правому березі Дону, навпроти того місця, де було збудовано Саркел, залишки невеликої, але міцної фортеці, що отримала згодом назву Правобережне Цимлянське городище. Ця фортеця була розташована на високому правому березі Дону і контролювала переправу. За спостереженнями М.І. Артамонова, “за часом виникнення фортеця, судячи з усього, не виходить за межі VIII ст.” [Артамонов 1962, 321]. Отже, ця фортеця була збудована для того, щоб заважати переправі ворога зі сходу. Якщо подивитися на карту, то можна побачити, що поруч знаходилося місце найближчого зближення Дону і Волги, яке використовувалося мандрівниками як переволока для кораблів (мал. 1). Але у ті часи найбільшу небезпеку для хозарських територій мали становити напади кочівників, які могли перейти Волгу у зимовий період і рухатись

далі на захід через Дон у глиб хозарської території. Як це могло відбуватися, на прикладі гузів у першій половині X ст. свідчить ал-Масуді: “Здесь находятся хорошо снаряженные люди хазарского царя. [Их задача] оказывать сопротивление каждому, кто идет с этого моря или с той стороны земли, части которой простираются от Хазарского моря до Нитас (т.е. Понта, Черного моря). Это [нужно] потому, что тюркские кочевники – гузы приходили зимовать в этих местах. Иногда рукав (волок. – О.Б.), который соединяет реку хазар (Волгу) с проливом Понта (нижня течия Дону і Азовське море. – О.Б.), замерзает, и гузы с их конями переправляются через него. Это большая вода, но она не расступается под ними потому, что [зимой] она крепнет, как камень. Так гузы проходили на хазарскую территорию, и нередко, когда люди хазарского царя, поставленные здесь для отражения гузов, не могли удержать их, выступал сам царь, чтобы воспрепятствовать их прохождению по льду и отогнать их от своего царства; но летом для тюрков нет пути для переправы» [Минорский 1963, 198–199]. Отже, у тому районі, де була переволока і виникли Правобережне Цимлянське городище і Саркел, була найбільш вразлива ділянка хозарського кордону. Цим і можна пояснити виникнення тут хозарських фортець. При цьому слід зазначити, що хозари майже були безсилі проти нападів кочівників у цьому районі у зимовий період. У зв'язку з цим великий інтерес становить час та обставини загибелі Правобережного Цимлянського городища.

Так, М.І. Артамонов на основі аналізу нумізматичного матеріалу, знайденого біля кістяків загиблих захисників фортеці, зробив припущення, що “фортеця була розгромлена у першій третині, якщо не чверті, IX ст., у всякому разі до будівництва Саркела” [Артамонов 1962, 322]. На підставі цього, а також на основі аналізу політичної ситуації у Хозарському каганаті у цей час М.І. Артамонов висунув припущення, що “Правобережна фортеця була знищена самими хозарами у результаті внутрішньої боротьби соціальних сил, що складала її” [Артамонов 1962, 322], тобто дослідник мав на увазі громадянську війну в Хозарії, що розпочалася у той період.

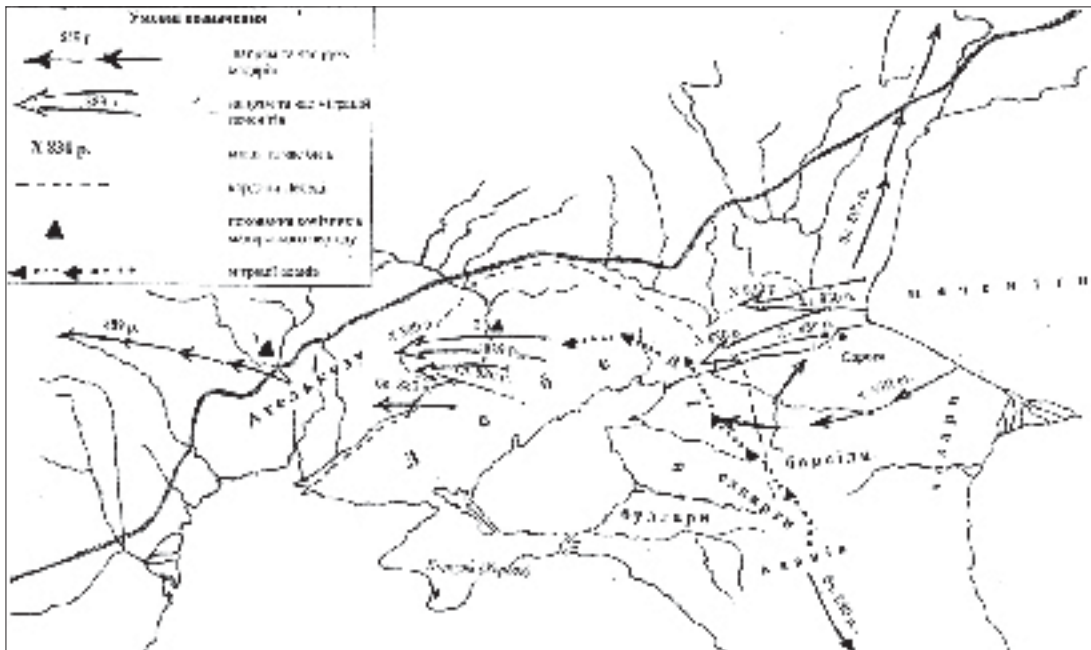
Проте повне знищення, а не захоплення фортеці, не може свідчити про причетність до цього самих хозарів. Повна руйнація фортеці була вигідна лише кочівникам, які насадили зі сходу на кордони Хозарського каганату. Однак варто підтримати припущення М.І. Артамонова, що до розгрому цієї фортеці не були причетні мадьяри [Артамонов 1962, 323]. Достатньо згадати слова Костянтина про характер хозарсько-мадьярських відносин тих часів: “Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах” [Константин 1991, 158–159]. Тобто виходить, що зруйнувати хозарську фортецю на правому березі Дону, до будівництва Саркела на протилежному березі, могли лише печеніги.

У зв’язку з цим доречно знов згадати повідомлення Костянтина: “Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок” [Константин 1991, 158–159]. У цьому випадку незрозуміло, чому візантійський автор не пише про те, що мадьяри почали відразу чинити опір печенігам. Однак це пояснюють слова самого Костянтина у третьому розділі його трактату: “...и турок весьма страшится и боится упомянутых пачинакитов потому, что был неоднократно побеждаем ими и предан почти полному уничтожению, оттого турки всегда страшными считают пачинакитов и трепещут перед ними” [Константин 1991, 39].

Тобто події першої чверті IX ст. виглядають таким чином. Насамперед печеніги намагалися форсувати Волгу і заселити степи Хозарії. Проте хозарський каган і його васали та союзники, серед яких були мадьяри, багато у чому перешкоджали печенігам. Однак у каганаті почалася громадянська війна, про яку люблять так багато писати дослідники, і печеніги спробували використати цей шанс. Одне з їхніх племен у зимовий період форсувало по льоду спочатку Волгу, а потім Дон і знищило вщент Правобережну Цимлянську фортецю, що могла у майбутньому їм перешкоджати. У той час придонські мадьяри перебували на своїх зимових пасовиськах біля узбереж-

жя Азовського моря. Таким чином, передова частина печенігів заселила частину мадьярської території, що була розташована на захід від того місця, де згодом виникла хозарська фортеця Саркел. Поява печенігів порушила баланс у степах дніпровсько-донського межиріччя, і тому одне із мадьярських племен форсувало Дніпро і опинилося у басейні ріки Інгул. Це насамперед підтверджують слова Костянтина: “Итак, в этой местности, уже названной Лебедии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус” [Константин 1991, 158–159]. Саме це найбільш західне мадьярське плем’я мало взяти участь у подіях візантійсько-болгарської війни 836–837 рр., де воно підтримало болгар [Артамонов 1962, 341–343; Moravcsik 1961, 117–119; Цукерман 1998, 664].

Напередодні цих подій почалося будівництво хозарської Саркельської фортеці за допомогою візантійців, бо в цей період візантійці добре розуміли, що поява печенігів призвела до порушення політичного балансу, що склався у Північному Причорномор’ї у перші десятиліття IX ст. Отже, є підстави довіряти повідомленням продовжувача Феофана, Іоанна Скилиці та Георгія Кедріна про те, що захист від нападів печенігів був метою спорудження Саркела [Theophanes Continuatus 1838, 122–123; Ioanus Scylitzes 1973, 73; Georgius Cedrenus 1839, 130]. Тому є сенс звернути увагу на спостереження М.І. Артамонова щодо призначення будівництва Саркела: “Саркел був збудований не на річковому, а на суходольному шляху при переправі через ріку і мав зміцнити становище хозарів, що похитнулося, в їхніх західних та північно-західних володіннях, куди вів цей шлях із центру Хозарії – Ітиля на Нижній Волзі. Розташовуючись при самій переправі та маючи добрі комунікації з тилом, тобто власне Хозарією, фортеця була захищена від ворогів, які з’являлися із заходу, не лише стінами, а й широкою рікою” [Артамонов 1962, 299–300]. Отже, судячи з усього, одне з печенізьких племен вже напередодні 834 р. заселило степи на захід від Дону. Інакше чим можна пояснити те, що вздовж середньої та нижньої течії Сіверського Дінця виник ланцюг салтівських укріплених поселень – Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки тощо, функціонування

Мал. 1. Розселення мадярів у степах Східної Європи наприкінці VIII – у IX ст.:
1 – Правобережжя Днілянське городище; 2 – Коробчино; 3 – Крилос.

яких як фортець В.К. Міхєєв відносить вже до IX ст. [Михеев 1985, 23]. Отже, можна констатувати, що вже на початку 30-х рр. IX ст. в районі Саркела, на вузькому просторі між течією Дону і Волги, утворився своєрідний “хозарський коридор”!

Необхідно зважити на те, що близько 834 р. візантійці допомагали хозарам будувати фортецю Саркел, тобто у цей період вони були союзниками хозарів. У той же час угри (мадяри) виступили супротивниками візантійців у візантійсько-болгарській війні 836–837 рр., тобто перестали підкорятися хозарам і проводили самостійну політику. Отже, цим часом можна датувати завершення хозарсько-мадярського військово-політичного союзу. Саме у цей період, на думку багатьох дослідників, у Хозарському каганаті тривала громадянська війна. Але це не може означати, що мадяри пішли із Лебедії! Вірогідніш за все, тоді територія Лебедії обіймала частину Східного Приазов'я, північне узбережжя Азовського моря та землі на захід від Дніпра до течії Інгулу. На північ від північноприазовських мадярів кочувало одне із печенізьких племен (мал. 1).

Як уже зазначалося, пасаж у творі Костянтина Багрянородного, згідно з яким

мадяри “жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах” [Константин 1991, 158–159], не може викликати довіри. Проте більш вірогідним виглядає термін хозарсько-мадярського союзу – 30–50 років [Цукерман 1998, 668, прим. 19]. Таким чином, є підстави вважати, що мадяри почали заселяти Лебедію на межі VIII–IX ст. Найбільш ймовірною виглядає ситуація, при якій хозарський каган намагався пропустити мадярів, які рухались із-за Волги, до степів дніпровсько-донського межиріччя через степи Північного Кавказу. Однак, всупереч волі кагана, частина мадярів залишилася у степах Північно-Західного Кавказу. Це ускладнило демографічну ситуацію, наслідком чого стало переселення частини кочових племен, у тому числі мадярів-савартів, Північно-Західного і Центрального Кавказу на Середню Волгу.

Проте немає жодних сумнівів у тому, що подальші події розвивалися так, як їх уявляє більшість дослідників. Виходячи із даних інформації 37-го та 38-го розділів трактату Костянтина Багрянородного, можна вважати, що другий напад печенігів на землі мадярів стався більше

ніж за “п’ятдесят років” до Костянтина. Тоді хозарська влада, на чолі якої вже мав бути не каган, а бек, намагалася позбутися ворожого мадярського оточення із заходу і ворожого печенізького – зі сходу. Спровокувавши за допомогою огузів міграцію печенігів на захід, хозари позбулися мадярського сусідства, бо останні мігрували на Північно-Західне Причорномор’я, до нової країни – Ателькузу. Напад печенігів призвів і до міграції прикавказьких мадярів-савартів на південь, до Персії [Константин 1991, 154–155, 158–161]. На думку деяких дослідників, це вигнання сталося між 873-м і 889 рр. [Айбабин 1999, 222; Цукерман 1998, 672–676]. Цілком ймовірно, що печеніги під час свого другого рейду рухалися вже добре знайомим для них шляхом – у місці переволоки між Волгою і Доном, на захід від якої вже був плацдарм із печенігів. Можна припустити, що за наказом бека печенігам у цьому випадку ніхто не чинив опір. Такий маршрут був зручний для того, щоб завдати мадярам із півночі нищівного удару і розколоти їх на дві частини. Унаслідок цього західне угруповання мадярів мігрувало до Ателькузу, а східне – через Дар’яльський прохід до Персії. Отже, більше 70 років одне чи кілька племен мадярів-савартів були сусідами північнокавказьких аланів. Здається, цього часу було б достатньо, щоб між мадярами й аланами встановилися досить міцні контакти. Є підстави вважати, що ці взаємини могли мати не лише характер культурних, мовних та економічних відносин, а й матримоніальних зв’язків. Про це насамперед можуть свідчити генеалогічні легенди угорців. Перш за все слід згадати хроніку Шимона де Кеза (XIII ст.), де міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів “Меотиди”. Як уже зазначалось, угорський історик повідомляє: коли, угорці досягли “Меотиди”, вони напали на “Беляра” (Булгара. – *О.Б.*), у якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора [Шушарин 1997, 198–199; Nady 1927, 164]. Окрім того, дослідники вже давно звернули увагу на те, що угорці ще й досі старшу жінку в родині називають *asszony*, що відповідає осетинському *æfsin* (господарка) і т.п. [Магометов 1981,

30–33; Rona-Tas 1999, 328]. Як зазначив А. Рона-Таш, цей термін було використано щодо Диви Марії та дочки угорського короля Бели IV – святої Маргарити, наслідком чого стало виникнення топонімів *Asszonynèpe* – “Родичі Дами”, *Asszonyfölda* – “Земля Дами”. Тобто виходить, що цей титул у минулому використовувався щодо жінок королівської крові. Досить цікаво, що у XII ст. візантійські джерела угорський титул *asszony* переклали як “принцеса”. Отже, є підстави погодитись із припущенням А. Рона-Таш про те, що “угорське *asszony* зберегло пам’ять про королівську алано-мадярську матримонію” [Rona-Tas 1999, 328]. Тобто виходить, що у лебединський період алано-угорських контактів правителі мадярів мали дружин із числа аланських принцес.

У відповідності до даних мусульманських джерел, на чолі мадярів у степах Східної Європи було два ватажки – *кенде* і *дьюла*. Є підстави вважати, що перший титул – *кенде* – мав легендарний Лебедія [Rona-Tas 1999, 329]. Як уже зазначалося, хозарський каган одружив ватажка угорців Лебедію на своїй дочці і мадяри таким чином стали союзниками хозарів [Константин 1991, 155–165]. Якби у цій ситуації хозарський каган узяв дочку ватажка угорців до свого гарему, то це б означало, що мадяри мали би бути у числі 25 залежних народів, правителі яких віддавали своїх дочок до каганського гарему як заручниць, про що неодноразово писали мусульманські автори. У цьому слід вбачати давню тюркську традицію. З другого боку, відомі випадки, коли хозарські кагани видавали своїх доньок заміж за візантійських імператорів, що може свідчити про рівноправні союзницькі відносини між Візантією і Хозарією [Тортика 2005, 90–106]. Отже, у випадку з аланськими дружинами правителів мадярів можна бачити як прояв союзницьких відносин між мадярами і північнокавказькими аланами, так і свідчення підлеглого становища аланів щодо мадярів у період перебування мадярів у Східному Приазов’ї. Проте є певні підстави вважати, що ми маємо справу саме з другим варіантом. На це наводить аналіз складу племен мадярської конфедерації.

Костянтин Багрянородний, як й інші інформатори, подав нам перелік племен мадярської конфедерації, які наприкінці IX ст.

переселилися до Паннонії: *Кавари* (Κάβαροι) – хозари за походженням, *Некі* (Νέκη), *Мезері* (Μεζέρη), *Куртугермат* (Κουρτουγερμάτου), *Таріана* (Ταριάνου), *Генах* (Γενάχ), *Карі* (Καρῆ) та *Касі* (Κασῆ) [Константин 1991, 162–163]. Якщо з хозарським корінням каварів у дослідників не було жодних вагань, то походження назв і відповідно первісної етнічної приналежності решти семи племен у середовищі сучасних вчених викликало різні тлумачення. Так, Д. Немет вважав, що назва *Некі* (Νέκη) має фінно-угорське походження, *Мезері* (Μεζέρη) – тюркська назва з угорським корінням, решта назв мають тюркське походження [Német 1975, 154–160]. Зі свого боку, А. Берта прийшов до висновку, що “термінологія, яка відноситься до тюркського бойового порядку, у більшій частині збігається з тією, яку ми спостерігаємо у назвах угорських племен” [Берта, 28–29]. Аналогічної думки про тюркське походження більшості назв мадярських племен дотримувався і В.П. Шушарін [Шушарін 1997, 168–175]. Проте походження назви одного із племен можна пояснити не лише з даних угорських та тюркських мов, а й із іранських.

Дослідники спільні в думці, що назва мадярського племені *Куртугермат* (Κουρτουγερμάτου) є складеною із двох етнічних назв *Kürt* і *Gyarmat* [Шушарін 1997, 174–175; Rona-Tas 1999, 350]. Насамперед варто звернути увагу на те, що Mandoky Kongur István пропонує розглядати етнічну назву *Gyarmat* як похідну від етноніма *Сармат* [Mandoky Kongur 1976, 41–44]. Виявляється, що походження назви *Kürt* можна також пояснити з осетинської мови. “Історико-етимологічний словник осетинської мови” В.І. Абаєва дає значення слова *kurd* як “коваль”. При цьому цей термін має давнє походження, бо має аналогічне звучання в багатьох індоіранських мовах [Абаєв 1958, 610]. Доречно нагадати, що досить часто етнічні самоназви іраномовних груп утворювались у відповідності до роду діяльності їхніх носіїв (скіфи-кочівники, скіфи-орачі тощо). Однак те, що північнокавказькі алани були відомі як видатні ковалі аж до XIII ст., повідомляє Гільюм Рубрук: «И когда мы добрались до описанного перехода, то из 20 (проводников. – О.Б.) у двоих оказались латы. Я спросил,

откуда они к ним попали. Они сказали, что приобрели латы от вышеупомянутых Аланов, которые умеют хорошо изготовлять их и являются отличными кузнецами...» [Рубрук 1957, 186]. На користь цього припущення можуть свідчити деякі лексичні запозичення в угорській мові з аланської: шабля – *кард*, панцир – *vert* тощо [Магомєтов 1981, 30–33]. Отже, виникнення мадярського племені *Куртугермат* можна вважати результатом об’єднання родів сарматського і аланського походження в одне плем’я мадярської конфедерації ще на території Лебедії.

Що стосується чисельності племен мадярської конфедерації, то варто звернути увагу на деякі розбіжності у повідомленнях Костянтина Багрянородного. Так, вінценосний автор, розповідаючи про перебування мадярів (турків) у Лебедії, зазначив: “Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли, или чужого, они никогда не имели” [Константин 1991, 158–159]. Розповідаючи про склад мадярської конфедерації наприкінці IX ст., Костянтин зафіксував вже вісім племен: *Кавари*, *Некі*, *Мезері*, *Куртугермат*, *Таріана*, *Генах*, *Карі* та *Касі* [Константин 1991, 162–163]. Складається враження, що Костянтин Багрянородний із цих восьми племен мадярськими вважав сім, тому що йому було добре відомо про хозарське походження одного із племен – каварів. Проте виникає питання: чому кабари стали восьмим племенем мадярської конфедерації?

Якщо враховувати те, що мадяри у своїй політичній організації багато успадкували від давніх тюркських традицій, то можна стверджувати, що політичне об’єднання мадярів передбачало розділення на праве і ліве крило, тобто на західне і східне угруповання. Проте при наявності лише семи племен це неможливо! Отже, є підстави вважати, що традиційним для мадярів було об’єднання не семи, а восьми племен. Тому спробуємо уявити, які відбувалися зміни у складі мадярської конфедерації спочатку на території Лебедії, а потім в Ателькузу.

Якщо справді із-за Волги на територію Хозарського каганату прийшло вісім племен, то шість із них від початку мали оселитися у степах між Доном і Дніпром, а два, відомих як саварти, – у Східному Приазов’ї, тобто поруч із західною

частиною північнокавказьких аланів, чисельність яких у першій половині VIII ст. значно зменшилася (враховуючи переселення частини аланів-асів до лісостепового Подоння). Виходячи із політичної ситуації на Північному Кавказі, є підстави вважати, що ці мадяри політично домінували над своїми аланськими сусідами. Десь на межі VIII–IX ст. хозарський каган, враховуючи політичну ситуацію на північних кордонах Хозарського каганату і перенаселення у степах Північного Кавказу, сприяв переселенню одного із племен савартів (суварів), як і трьох інших немадярських, із Північно-Західного Кавказу на Середню Волгу. Таким чином, у складі мадярської кофедерації залишилося сім племен. Враховуючи це, мадярський кенде переселив кілька родів аланського походження у глибини Лебедії, де із них і близьких до них за етнічною ознакою родів сарматського походження, які вже були у складі кофедерації, створив нове восьме плем'я. Саме це було підкріплено шлюбом кенде з дочкою вождя залежних аланів. Перший тиск печенігів біля Саркела призвів до переселення одного мадярського племені на захід від Дніпра (мал. 1), у той же час мадярське об'єднання стало політично незалежним від хозарів, які були втягнуті у громадянську війну. При цьому одне із племен малярів-савартів продовжувало проживати на Північно-Західному Кавказі біля Воріт Аланів – Дар'яльського проходу. До кінця 70-х рр. IX ст. мадярська загроза стала для хозарів такою реальною, що бек змушений був спровокувати печенігів на новий напад проти малярів. При цьому основна маса печенігів форсувала Волгу і Дон у районі Саркела і таким чином печеніги нанесли удар із півночі і розкололи мадярську кофедерацію на дві частини. Унаслідок цього східне мадярське плем'я – саварти – перейшло Дар'яльський прохід і мігрувало у південно-східному напрямі до країн Середнього Сходу. Решта із шести племен форсували Дніпро і опинилася в Ателькузу, де вже проживало одне мадярське плем'я (мал. 1). Таким чином, в Ателькузу племен знову стало сім. Тому мадярський дьюла (вже не кенде) із числа родів хозарського походження, які до того пристали до малярів,

створив восьме плем'я мадярської кофедерації – каварів.

Як повідомляє Костянтин Багрянородний, після того як печеніги напали на “турків”-угорців і останні змушені були переселитися до місцевості Ателькузу, відтіля (після чергового нападу печенігів) мадяри мігрували на Подунав'я [Костянтин 1991, 161–163]. Сучасні дослідники перекладають із давньоугорської назву *Етелькьоз* як “Межиріччя” і відповідно до цього локалізують цю легендарну країну на захід від Лебедії, включаючи правобережжя Дніпра й Північно-Західне Причорномор'я [Константин 1991, 393, прим. 13]. Проте цієї території для восьми племен було явно недостатньо. Складається враження, що саме в цей період кочівники-мадяри гостро відчували нестачу необхідної території. Навіть якби напад печенігів не стався так швидко, то мадяри все одно почали б переселятися до сусідніх країн. Як вважають дослідники, переселення малярів із Ателькузу до Паннонії сталося приблизно у 889 р. [Шушарин 1997, 140; Айбабин 1999, 222–224].

Отже, період перебування малярів в Ателькузу був нетривалим, але завдяки близькості до Візантії знайшов досить детальне висвітлення у творі Костянтина Багрянородного “Про управління імперією” [Константин 1991, 161–163]. Цікаво, що автор найдавнішої угорської хроніки, описуючи країну давніх малярів, вжив назву *Дентумогер* [Anonimus 1849, 5–6]. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що в дігорському діалекті осетинської мови форма родового відмінка *daenti* майже повністю збігається з угорським *dentű*. На підставі цього було зроблено висновок, що *Дентумогер* аланською мовою може означати “Річкові мадяри” або “Мадяри межиріччя”, тобто *Дентумогер* – це те ж саме, що й *Ателькузу*, але різними мовами [Gaal 1957, 33–35; Артамонов 1962, 341, прим. 16]. Таким чином, можна стверджувати, що цю назву угорці могли отримати від місцевих аланів, які проживали у Північно-Західному Причорномор'ї. Однак більш вірогідно, що термін *Дентумогер* являв собою самоназву тих аланів, які проживали по берегах великих та малих рік і являли собою осіле населення мадярської кофедерації. Проте є підстави вважати,

що не всі алани пішли разом із мадярами Північно-Західного Причорномор'я до Паннонії. Частина з них мала там залишитися. Принаймні деякі письмові джерела дозволяють локалізувати у цьому регіоні аланів ще в першій половині X ст. [Константин 1991, 157, 494; Златарски 1895, 149–150].

Таким чином, можна стверджувати, що під час переселення угорців до Паннонії наприкінці IX ст. у складі їхнього об'єднання мало бути одне плем'я сармато-аланського походження. Можливо, що з появою цих аланів у Паннонії варто пов'язувати виникнення поза межами Східної

Угорщини угорських назв поселень *Jasz-falu* (Яське поселення) [Немет 1960, 5; Калоев 1996, 29, 49, 86]. В підсумку можна відзначити, що історія мадяро-угорських контактів та заселення аланами-ясами Угорщини є більш складною проблемою, ніж це уявляли раніше деякі дослідники, оскільки є підстави говорити про багатоетапність цього процесу. Отже, можна цілком погодитися з думкою Б.О. Калоева, що це “припущення коли-небудь буде підтверджене завдяки відкриттю невідомих нам поки джерел, які зберігаються в європейських рукописних сховищах” [Калоев 1996, 87].

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т. I. Ленинград, 1958.
- Абаев В.И. К алано-венгерским связям // **Europa et Hungaria** (Congresus et ethnographicus). Budapest, 1965.
- Агафий. **О царствовании Юстиниана**. Москва, 1953.
- Айбабин А.И. **Этническая история раннесредневекового Крыма**. Симферополь, 1999.
- Артамонов М.И. **История хазар**. Ленинград, 1962.
- Берта А. Новые взгляды относительно венгерских племенных названий тюркского происхождения // **Рукопись**.
- Волкова Н.Г. **Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа**. Москва, 1973.
- Гадло А.В. **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Ленинград, 1979.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х. **Ранние болгары на Волге**. Москва, 1964.
- Греков Б.Д., Калинин Н.Ф. **Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии**. Вып. I. Казань, 1948.
- Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Булгары, мадяры, народы севера, печенеги, русы. Т. II. Москва, 1967.
- Златарски В.Н. Писмата на цариградския патриарх Николае Мистико до българския цар Симеон // **Сборник за народни умотворения, наука и книжнина**. Кн. XII. София, 1895.
- Калоев Б.А. **Венгерские аланы (ясы)**. Историко-этнографический очерк. Москва, 1996.
- Кишиш А. Опыт исследования археологических памятников алан в Западной Европе и Северной Африке // **Аланы: история и культура (Alanica III)**. Владикавказ, 1995.
- Ковалевский А.П. **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, 1956.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Кузнецов В.А. Ясы в Венгрии // **Изв. Северо-Кавказского научного центра высшей школы** (обществ. науки), 1985, № 3.
- Кузнецов В.А. **Алано-осетинские этюды**. Владикавказ, 1993.
- Магоматов А.Х. Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов // **История, этнография и культура народов Северного Кавказа**. Орджоникидзе, 1981.
- Минорский В.Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.

- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985.
- Немет Ю.* Список слов на языке ясов, венгерских алан. Орджоникидзе, 1960.
- Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.
- Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // **Журнал Министерства Народного Просвещения**, 1883, ч. ССХХVI.
- Плетнева С.А.* Салтово-маяцкая культура // **Степи Евразии в эпоху средневековья** (Археология СССР). Москва, 1981.
- Приходнюк О.М.* Мадяри на теренах України за археологічними джерелами (друга половина першого тисячоліття н.е.) // Матеріали угорсько-української наукової конференції **“Угорщина та Київська Русь: історія, політика, культура”**. Ужгород, 27 листопада 2000 р. Ужгород, 2001.
- Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны // **Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны**. Москва – Ленинград, 1957.
- Смирнов А.П.* Волжская Болгария // **Степи Евразии в эпоху средневековья**. Москва, 1981.
- Тортика О.О.* Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999.
- Тортика А.А.* Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства // **Східний світ**, 2005, № 1.
- Худуд ал-‘Алем* (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.
- Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии**. Вып. VI. Симферополь, 1998.
- Эрдели И.* Венгры на Дону // **Маяцкое городище**. Москва, 1984.
- Anonimus.* **Rerum Hungaricarum**. Sangalli, 1849.
- Barta A.* **Hungarian society in the 9-th and 10-th centuries**. Budapest, 1975.
- Gaal L.* Dentümoger // **Magyar Nyelv**, N 404, 1957.
- Georgius Cedrenus* / Ed. I. Bekker. T. II. Bonn, 1839.
- Györffy Gy.* **Tanulmányok a magyar állam eredetéről**. Budapest, 1959.
- Ioanus Scylitzes.* **Synopsis Historiarum** / Ed. I. Thum. Berlin, 1973.
- Kälman R.* **A jászok eredete és nyelve**. Kecskemet, 1977.
- Kuharski E.* **Żywiol alanski (jaski) w Karpatach Wschodnich**. Warszawa, 1938.
- Mandoky Kongur I.* Magyar eredetü törzsek a baskiroknál (Племена венгерского происхождения у башкир) // **Tiszatáj**, N 30, 1976.
- Minorsky V.* **Hudud al-Alam**. The regions of the world. London – Oxford, 1937.
- Moravcsik Gy.* Commentary // Constantine Porphyrogenitus. **De Administrando Imperio**. V. 2. London, 1962.
- Nady B.* A czodasrarvas modaja // **Ethnographia**. N 38. Budapest, 1927.
- Német J.* Türkische und ungarische Ethnonyme // **UAJb**, N 47, 1975.
- Paloczi-Horvat A.* **Pechenegs. Cumans. Iasians**. Budapest, 1989.
- Rona-Tas A.* **Hungarians and Europe in the Early Middle Ages**. An Introduction to Early Hungarian History. Budapest, 1999.
- Szabó L.* **A jász etnikai csoport**. A jász etnikum a jászági műveltségi egység néprajza. T. I. Szolnok, 1979.
- Szabó L.* **Jászság**. Condolat, 1982.
- Theophanes Continuatus* / Ed. I. Bekker. Bonn, 1838.